

नेहरू नव्हेत; विनोबाच गांधींचे खरे राजकीय वारस

पराग चोळकर

पंडित जवाहरलाल नेहरू गांधीजींचे राजकीय वारस होते आणि विनोबा गांधीजींचे आध्यात्मिक वारस - असा सर्वसाधारण समज आहे. गांधीजींनी स्वतःच नेहरूंना आपले वारस म्हटले होते. परंतु गांधीजींना राजकीय उत्तराधिकारी अभिप्रेत होता की स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या नेतृत्वाचा उत्तराधिकार ? नेहरू एक श्रेष्ठ लोकनेते होते. त्यांची लोकप्रियता अफाट होती. भारतासारख्या नाना भेदांनी भरलेल्या देशात, समाजाच्या सर्व थरांना सोबत घेऊन, स्वातंत्र्य आंदोलन पुढे नेण्याची क्षमता नेहरूंमध्ये आहे, असे गांधीजींना वाटले असेल तर ते समजण्यासारखे आहे. परंतु गांधीजींच्या राजकीय विचारांच्या आणि खऱ्या अर्थाने राजकीय कृतींच्या संदर्भात पाहिले तर जाणवते की विनोबाच गांधींचे खरे राजकीय उत्तराधिकारी आहेत; नेहरू नव्हेत. किंबहुना, विनोबांना गांधींचे आध्यात्मिक वारस म्हणण्यापेक्षा राजकीय वारस म्हणणेच वस्तुस्थितीला अधिक धरून होईल, असे वाटते. कारण, विनोबांनी गांधींचा आध्यात्मिक वारसा जसा स्वीकारला होता तसा इतरांचाही, विशेषतः ज्ञानेश्वर आणि शंकराचार्यांचा, स्वीकारला होता. खरे तर ते भारताच्या संपूर्ण आध्यात्मिक परंपरेचे वारसदार होते. वैदिक काळापासून तर मध्ययुगीन भागवतधर्मी संतांपर्यंतचा सगळा आध्यात्मिक विचार त्यांच्यात समन्वित होऊन अधिक प्रगाढ आणि उन्नत झाला होता. परंतु त्यांचा राजकीय वारसा मात्र केवळ गांधींचाच होता. नेहरू आधुनिक उदारमतवादी लोकशाही आणि फेबियन समाजवादाच्या प्रभावाखाली होते. त्या प्रभावाखाली भारताचे एक आधुनिक राष्ट्र-राज्य बांधण्याची त्यांनी धडपड केली. अशी धडपड करणाऱ्या नेहरूंना, 'राज्यसंस्था हिंसेचे सधन आणि संघटित रूप आहे' असे म्हणणाऱ्या गांधींचे राजकीय वारस कसे मानता येईल ?

गांधींचे राजकीय साध्य आणि साधने

गांधी केवळ स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेते नव्हते, ते एक मौलिक राजकीय चिंतकही होते. राजकीय विचाराला गांधींचे योगदान तीन प्रकारचे आहे. त्यांनी राज्यसंस्थेच्या स्वरूपाचे सूक्ष्म विश्लेषण केले, तिला नकार दिला आणि पर्यायी राजकीय रचनेचे (ग्रामस्वराज्य) चित्र पुढे ठेवले. एका नव्या राजकीय पद्धतीचा, साधनाचा, तंत्राचा (सत्याग्रह) विकास केला आणि एक नवा, अस्सल राजकीय कार्यक्रम (रचनात्मक कार्यक्रम) मांडला. सत्याग्रह आणि रचनात्मक कार्यक्रम ही दोन साधने होती आणि ग्रामस्वराज्य हे साध्य होते, असेही म्हणता येईल. ग्रामस्वराज्य हे अहिंसेवर आधारित मानवी समाजाचे प्रारूप होते. ते साकार करण्याची गांधींची धडपड होती. त्यासाठी विदेशी गुलामीतून मुक्ती हे पहिले आवश्यक पाऊल होते, म्हणूनच गांधी स्वातंत्र्य-संग्रामात आले. स्वातंत्र्य आंदोलन हे त्यांच्या दृष्टीने राजकीय आंदोलन नव्हतेच. खादी, ग्रामोद्योग, दारूबंदी, ग्रामसफाई, सांप्रदायिक एकता इ. अठरा मुद्द्यांचा समावेश असणारा रचनात्मक कार्यक्रम हा खरा राजकीय कार्यक्रम होता, कारण त्यातून लोकांची राजकीय चेतना जागृत होऊन त्यांनी आपला कारभार पाहण्यास सक्षम होणे अपेक्षित होते. कौन्सिल-प्रवेश, निवडणुका अशा रूढ अर्थाने राजकीय स्वरूपाच्या कार्यक्रमात गांधींना मुळीच रस नव्हता. काँग्रेसमधील शिक्षित वर्गाचा कल पाहून ते तो कार्यक्रम सहन करीत, एवढेच.

गांधींचे राजकीय साध्य आणि साधने यांचा विनोबांनी स्वीकार केला. राज्यसंस्थेला त्यांनी निःसंदिग्ध नकार दिला. असा नकार गांधींनीही दिला होता, परंतु गांधींची भाषा शास्त्री-पंडिताची भाषा नसल्यामुळे आणि ऐतिहासिक मर्यादांमुळे, स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या रणनीतीच्या आवश्यकतांमुळे गांधींच्या भूमिकेत कधी-कधी संदिग्धता आढळते. शासनमुक्तीचा विचार विनोबांनी अधिक स्पष्टपणे आणि ठोसपणे मांडला. शासनमुक्ती हे गांधी-विचाराचे हार्द असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले, आणि हा विचार भारतातील खेड्यापाड्यात पोचवला.

शासक नेहरू शासनमुक्तीच्या गांधी-विचाराचे वारस कसे असू शकतील ? आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात पंचशील, विश्वशांती, महाशक्तींच्या सत्तास्पर्धेत तटस्थ राहण्याची भूमिका, या नेहरू-धोरणावर गांधींची निःसंशय छाप होती. परंतु ते धोरण

विकसनशील देशाची अपरिहार्य आवश्यकता म्हणूनच स्वीकारले गेले होते. गांधी-प्रभावापासून दूर असलेल्या अनेक देशांनीही असे धोरण स्वीकारलेच.

आधुनिक राज्यसंस्थेच्या जागी गांधींनी सर्वसहभाग साधणाऱ्या खऱ्या लोकशाही रचनेची कल्पना केली. विनोबांनी अशा रचनेला 'सर्वायतन' हे अर्थपूर्ण नाव दिले आणि त्याच्या स्वरूपाची शास्त्रीय पद्धतीने आणि तपशीलाने मांडणी केली. सर्वायतन साकार करण्यासाठी ग्रामदानाचे तंत्र दिले. ग्रामस्वराज्याची कल्पना गांधीजींनीच मांडली होती. तिचे रेखाचित्र गांधींनी काढले होते. विनोबांनी त्या चित्रात रंग भरले. इतकेच नव्हे, तर त्यांनी गांधी-विचारातील, गांधींच्या योजनेतील त्रुटीही दूर केल्या आणि त्यांना अधिक रेखीव आणि निर्दोष बनवले.

ग्रामस्वराज्य-दर्शनाचा विकास

१९४२ मध्ये गांधींनी ग्रामस्वराज्याचे चित्र रेखाटले होते. त्यात गावाचे स्वावलंबी, स्वाश्रयी गणराज्य बनण्याची गोष्ट होती. गावातील साधनसंपत्तीवर गावाचे नियंत्रण असण्याची आणि गावाने त्याआधारे नियोजन करण्याची गोष्ट होती. गावात संपूर्ण सामाजिक समता असण्याची, संरक्षणाच्या बाबतीतही गाव स्वावलंबी असण्याचा मुद्दा होता. गावातील झगडे मिटवण्याचा उल्लेख होता. गावातील आर्थिक विषमतेच्या संदर्भात त्यांची ट्रस्टीशिपची कल्पना निश्चितच महत्त्वाची होती. परंतु मालकी-विसर्जनाच्या कल्पनेपर्यंत ते स्पष्टपणे पोचले नव्हते. तो विचार त्यांच्या मांडणीत अनुस्यूत होता आणि ती कल्पना त्यांच्या विचाराची तार्किक परिणती होती, यात शंका नाही; तरीही विनोबांनीच मालकी-विसर्जनाची, गावातील जमिनीच्या पुनर्वितरणाची, गावात प्रत्येकाजवळ हक्काचे जीविकोपार्जनाचे साधन असण्याच्या गरजेची गोष्ट स्पष्टपणे मांडली, हे नमूद करावेच लागेल. गांधींच्या ग्रामस्वराज्याच्या कल्पनेत दर वर्षी पाच पंचांची निवडणूक होती. निवडणुकीचे परिणाम आपण पाहत आलो आहोत. निवडणूक म्हटली की गट-तट पडणार, गावातील सामंजस्य बिघडणार, वातावरण कटुतेने गढूळणार, जातिभेद इत्यादी संकुचित भावनांना खतपाणी मिळणार, हे उघड आहे. गांधींना निवडणुकीच्या दुष्परिणामांचे भान नसेल, असे नाही. परंतु लहान, परस्परभिमुख समुदायात निवडणुकीच्या दोषांवर अंकुश राहिल, असे त्यांनी मानले असण्याची शक्यता आहे. विनोबांनी निवडणुकीला फाटा दिला. सर्व सत्ता ग्रामसभेच्या हाती असावी, असे त्यांनी प्रतिपादन केले. सत्ता लोकनियुक्त पंचांच्या हातीही नको. गाव-पातळीवरही सत्तेचे केंद्रीकरण नको. म्हणून विनोबांनी म्हटले की गावाचा कारभार गावातील सर्वांनी मिळूनच कां पाहू नये ? गावाच्या निर्णयांच्या अंमलबजावणीसाठी एखादी ग्राम-समिती राहू शकते. पण तिच्यासाठी निवडणुकीची गरज नाही. लोक सर्वानुमतीने आपले प्रतिनिधी निवडू शकतात. निवडणूक टाळली तरच गाव-समुदायाची एकात्मता टिकेल आणि वाढू शकेल.

सर्वानुमतीची निर्णय-प्रक्रिया

सर्वसंमती किंवा सर्वानुमतीची निर्णय-प्रक्रिया हेही विनोबांचे एक मौलिक योगदान आहे. निर्णय बहुमत-अल्पमताच्या आधारे होऊ नयेत. त्यांना सर्वांची संमती असावी. संमती नसली तरी निदान अनुमती असावी. एखादा निर्णय मला पसंत नसला तरी बहुसंख्य त्याला अनुकूल असतील तर, माझे म्हणणे सर्वांना पटवण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर मग बहुसंख्येचा कल पाहून मी माझा विरोध सोडून देईन. तत्वाचा मुद्दा असेल तरच गोष्ट वेगळी. अशा तऱ्हेने प्रत्येक निर्णय सर्वसंमतीने होऊ शकला नाही, तरी सर्वानुमतीने होऊ शकतो. हीच निर्णय-प्रक्रिया व्यक्तिस्वातंत्र्याला अनुकूल आहे, कारण यातच कोणताही निर्णय कोणावरही जबरदस्तीने लादला जाणार नाही. गावाची एकात्मता टिकण्याच्या-वाढण्याच्या व्यावहारिक दृष्टीने तर ती श्रेयस्कर आहेच.

ग्रामदानाच्या रूपाने विनोबांनी अशी एक चौकट उपलब्ध करून दिली, जिच्यात गांधी-प्रणीत रचनात्मक कार्यक्रम अधिक प्रभावी व सार्थक ठरू शकतील.

लोकनीतीची कल्पना

ग्रामस्वराज्याचा गांधी-विचार विनोबांनी अशा रीतीने पुढे नेला. नेहऱूंना तर ग्रामस्वराज्य-विचाराचे आकलनच झाले नाही. गावातच अहिंसा साकार होऊ शकते, या गांधींच्या म्हणण्याचा अर्थच त्यांच्या लक्षात आला नाही. लोकतांत्रिक विकेंद्रीकरणाच्या पुढे ते सरकू शकले नाहीत. असे विकेंद्रीकरण केंद्रित सत्तेचे दोष आणि सत्तास्पर्धा तेवढे गावांपर्यंत घेऊन गेले

आणि गावातील वातावरण अधिकच दूषित करण्यास कारणीभूत ठरले. सरकारी पंचायत राज्याला विनोबांनी 'विकेंद्रित शोषण योजना' संबोधून मार्मिक टीका केली.

सत्तेच्या राजकारणात गांधींना तिळमात्र रस नव्हता. काँग्रेस अनेक राजकीय पक्षांपैकी एक बनू नये, ही त्यांची चिंता होती. म्हणूनच आपल्या अंतिम 'मृत्युपत्रा'त त्यांनी काँग्रेसने 'लोकसेवक संघ' बनावे असे सुचवले होते. राजकारणाच्या 'अध्यात्मीकरणा'चा विचार त्यांनी मांडला होता. विनोबांनी सांगितले की राजकारणाच्या अध्यात्मीकरणाच्या प्रयत्नात राजकारण टिकणार नाही, त्याच्या ठिकच्या उडतील. "राज आणि नीती हे दोन शब्द एकमेकांना छेद देतात. नीती आली तर राज्यव्यवस्था आपोआपच खंडित होते. राज्यव्यवस्था आली तर नीती खतम होते."

राजनीतीचे खंडन करून सत्ता नष्ट करण्यासाठी सेवेच्या नव्या, पर्यायी राजनीतीची कल्पना विनोबांनी मांडली. तिला त्यांनी 'लोकनीती' म्हटले. गांधींनी राजकारण केले नाही, तर त्यांनी लोकनीतीचेच काम केले, हे विनोबांनी वारंवार स्पष्ट केले. नेहरू सत्तेच्या राजकारणाच्या पिंजऱ्यातून बाहेर पडू शकले नाहीत. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तित्वालाही मर्यादा पडल्या आणि नेतृत्वालाही.

विनोबा आणि सत्याग्रह

सत्याग्रह-दर्शन ही गांधींची अमोल देणगी आहे. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या काळात नेहरूंनी अनेक सत्याग्रहांमध्ये भाग घेतला, परंतु सत्याग्रहाकडे त्यांनी प्रामुख्याने एक तंत्र म्हणूनच पाहिलेले दिसते. गांधींच्या दृष्टीने सत्याग्रह हा संपूर्ण जीवन-विचार होता. विनोबांनी या जीवन-विचाराची सातत्याने साधना केली. म्हणूनच १९४० मध्ये गांधींनी वैयक्तिक सत्याग्रहाच्या आंदोलनासाठी पहिला सत्याग्रही म्हणून विनोबांची निवड केली. देशाला तेव्हा विनोबांचा परिचयही नव्हता. तो करून द्यावा लागला. या आंदोलनात नेहरू हे दुसरे सत्याग्रही होते. विनोबांनाच गांधींनी आदर्श सत्याग्रहाच्या रूपात पाहिले.

गांधींनंतर सत्याग्रह-विचाराला जर कोणी नवे काही योगदान केले असेल, तर ते विनोबांनीच. स्वतंत्र भारतात 'सत्याग्रह' शब्द दुरुपयोगामुळे बदनाम झाला. गांधींनी निःशस्त्र प्रतिकार व सत्याग्रह यांमधील फरक वारंवार स्पष्ट केला होता. सत्याग्रहात सत्यनिष्ठा, तपस्या, प्रतिपक्षाला सत्य-ग्रहणासाठी सक्षम ठेवणे, त्याचे हृदय-परिवर्तन, यांना केंद्रीय स्थान आहे. स्वतंत्र भारतातील आंदोलनांमधून सत्याग्रहाच्या या सारतत्त्वाचा झपाट्याने न्हास होत गेला. अशा वेळी सत्याग्रहाचा खरा अर्थ विनोबाच समजवीत राहिले. सत्याग्रह उत्तरोत्तर अधिक सौम्य होत जावा, अशी कल्पना त्यांनी मांडली. विनोबांनी गांधींच्या सत्याग्रहाचा त्याग केला असा एक आक्षेप आहे. त्याची चर्चा करण्याचे हे स्थळ नाही. परंतु एवढे मात्र नमूद करायला हवे की एक सत्याग्रही म्हणूनच विनोबा देशाच्या राजकारणाच्या क्षितिजावर आले आणि आपल्या आयुष्याच्या उत्तरपर्वातही त्यांनी गोरक्षेसाठी सत्याग्रह सुरू केला. दारूबंदीसाठी, शेतकऱ्यांच्या बेदखलीविरुद्ध, विणकरांवरच्या अन्यायाविरुद्ध किंवा अशोभनीय पोस्टर्सविरुद्ध सत्याग्रह करायला त्यांनी प्रसंगविशेषी सांगितले होते. देशाच्या तत्कालीन वातावरणात अहिंसक लोकशक्ती निर्माण करण्यावर त्यांनी भर दिला. लोकशक्ती उभी राहिल्यानंतर सरकारने तिला विरोध केला असता तर सत्याग्रही संघर्षाची भूमिका तयार झाली असती. परंतु दुर्दैवाने लोकशक्ती इतकी संघटित झाल्याचे दृश्यच दिसले नाही.

स्वतंत्र, लोकतांत्रिक भारतात सत्याग्रहाला स्थान नाही, या काही जणांकडून मांडण्यात येणाऱ्या विचारावर विनोबांनी सातत्याने टीका केली हे लक्षणीय आहे. उत्तमातील उत्तम व्यवस्थेतही अन्याय होऊ शकतात आणि म्हणून सत्याग्रहाला सर्वकालीन औचित्य आहे, अशीच त्यांची भूमिका राहिली. 'सत्याग्रह' शब्दातील 'आग्रह' शब्द त्यांना नापसंत होता व 'सत्याग्रही' असण्यावर त्यांनी भर दिला हे खरे आहे, परंतु ही गोष्ट गांधी-विचारात आहेच. खुद्द विनोबांचा निर्वाळा होता की त्यांनी गांधींच्या विचाराचे विवरण करून काही नवे शब्द तेवढे दिले, ज्यांच्यामुळे चिंतनाला, आकलनाला मदत होते.

खरे उत्तराधिकारी

अशा तऱ्हेने राजकीय सिद्धांत, रचना, पद्धती आणि कार्यक्रम या सगळ्या क्षेत्रांत विनोबांनी गांधी-विचार केवळ आत्मसातच केला नाही, तर कालानुरूप त्याचे विवरण केले आणि त्याचा विकासही केला. खरा उत्तराधिकारी तोच असतो, जो आपला वारसा केवळ सांभाळून ठेवत नाही, तर त्यात वृद्धी करतो. या अर्थानेही विनोबा गांधींचे खरे वारस सिद्ध होतात.

नेहरूंना गांधींचे राजकीय वारस मानण्यात आले. याचे दूरगामी परिणाम झाले. या अपसमजामुळे काँग्रेसलाही गांधींच्या वारशावर अधिकार सांगता आला आणि सत्तास्पर्धेत त्यांची पुण्याई वापरून घेता आली. परंतु गांधींनी सत्तास्पर्धेचे राजकारण कधीच केले नाही. त्यांनी केले ते लोकांचे राजकारण - ज्याला लोकनीती किंवा लोक-कारण म्हणता येईल; आणि या लोकनीतीचा वारसा विनोबा आणि सर्वोदय आंदोलनानेच पुढे चालवला. ही गोष्ट समजून घेण्याची गरज आहे.

पुनर्मूल्यांकनाची गरज

गांधीजींचे राजकीय वारस म्हणूनच नव्हे, तर एक मौलिक राजकीय विचारवंत व शास्त्रज्ञ म्हणूनही विनोबांची ओळख स्पष्ट होण्याची गरज आहे. राजकीय विचारांच्या बाबतीतच नव्हे, तर एकूणच विनोबांच्या कार्य आणि विचारासंबंधी घोर अज्ञान आणि गैरसमज आहेत. अज्ञान आणि गैरसमजाचे हे धुके विरण्याची गरज आहे. शासनमुक्तीचा क्रांतिकारी विचार मांडणाऱ्यावर 'सरकारी संत' असा शिक्का बसावा, याला काय म्हणावे ? संत कधीच 'सरकारी' नसतात. 'सरकारी' असतात ते संत नसतात. विनोबा संत होते, 'सरकारी' नव्हते. आणि ते केवळ संत नव्हते, तर जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत मूलगामी विचार पुढे ठेवणारे आणि त्यानुसार प्रयोग करणारे कृतिशील विचारवंत होते. त्यांच्या योगदानाचे पुनर्मूल्यांकन हवे आहे, ते त्यांचे यश फाकण्याकरता नव्हे, तर आजच्या स्थितीतून मार्ग काढण्यास आपल्याला मदत व्हावी म्हणून. आजच्या भयानक भौतिकवादाच्या वृत्रासुराचा मुकाबला करायचा तर दधीचीच्या अस्थींचे वज्रच हवे. या आधुनिक दधीचीच्या विचाररूप अस्थी आजही उपलब्ध आहेत. आवश्यकता आहे त्यांचे वज्र बनवण्याची. त्यासाठी विनोबांच्या योगदानाचे पुनर्मूल्यांकन ही पहिली पायरी ठरू शकेल.